

Els camps de concentració franquistes a Catalunya: el cas de Granollers

Aram Monfort i Coll (Universitat Autònoma de Barcelona – Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica)

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
22 (2018), 141-161

141

Resum: Durant la guerra, els colpistes van posar en marxa un complex sistema per classificar tots els capturats a mesura que el front avançava. L'objectiu era identificar individualment els milers de capturats i, en funció d'aquesta classificació, poder castigar els *desafectos*, ja fos a través dels batallons de treballadors o a través de les presons. Aquest enorme procés classificador es va fer als camps de concentració i va perdurar després de l'1 d'abril de 1939. La depuració sociopolítica va ser tan eficient que, a partir del 1940, els recintes concentracionaris van ser la peça fonamental per reprimir els homes que havien de purgar la seva desafecció fent el servei militar en unitats de càstig. Granollers, juntament amb tretze localitats catalanes més, va formar part d'aquest engranatge repressor amb el funcionament d'un camp de concentració durant la immediata postguerra.

Paraules clau: franquisme, repressió, camp de concentració, batallons de treballadors.

Abstract: During the war, the Nationalists, as the rebels were called, set up a complex system to classify anyone who was captured as the front advanced. Their aim was to individually identify the thousands of people captured and, depending on their classification, to punish those disaffected people either through workers' battalions or prisons. This huge classification process was carried out in the concentration camps and continued after 1st April 1939. Socio-political cleansing was so efficient that, as of 1940, concentration camps were fundamental in the repression of the men who had to purge their disaffection by doing military service in penal military units. Granollers, along with thirteen other Catalan municipalities, played a part in this repressive machinery with the running of a concentration camp during the immediate post-war period.

Keywords: Francoism, repression, concentration camp, workers' battalions.

Data de recepció: octubre 2017; versió definitiva: gener 2018.

1. Consideracions generals: aclarint conceptes

142

Per entendre com va funcionar la repressió franquista de la postguerra —que va servir per posar les bases de la més llarga dictadura feixista d'entreguerres a Europa— cal veure no només la part més coneguda (les presons i els consells de guerra), sinó que també cal endinsar-se en l'alegalitat franquista: aspectes sobre els quals no hi havia lleis, però sí disposicions i ordres que regulaven com havien de funcionar i per què. Més enllà dels morts, que van ser molts, cal tenir present la implantació d'un univers repressor format per dues realitats complementàries. Per una banda, la xarxa concentracionària, alegal i nascuda durant la guerra, que anirà creixent a mesura que l'exèrcit franquista vagi controlant cada cop més territori i que, en el cas català, va perdurar fins l'estiu del 1942; i la judicial, que inclou la penitenciària, ja sigui militar extraordinària (els famosos sumaríssims de rabiosa actualitat) o la civil ordinària.

Abans de començar l'explicació global sobre el sistema concentracionari franquista, hem de tenir molt clars els conceptes essencials, bàsicament perquè entenguem de què estem parlant.

En el cas que ens ocupa, el català, bona part de la bibliografia existent ha anomenat *camp de concentració* qualsevol recinte pel qual van passar presoners (o batallons de treballadors, BT) i presos entre 1939 i 1940, i els ha xifrat entre 20 i 29.¹ El primer pas per entendre la història dels camps franquistes, ja sigui a Catalunya o al conjunt de l'Estat, consisteix a fixar uns paràmetres genèrics comuns que ens permetin identificar-los. Dit amb altres paraules, explicar què era un camp, per a què servia i què el diferenciava d'altres centres provisionals d'evacuació de presoners, com podien ser, per esmentar-ne algun exemple, els *centros especiales de evacuación* (el de Manresa o la caserna de Tarragona–Numància de Barcelona), els centres de reunió o parcs de presoners (de les Borges Blanques, de Vimbodí, de Vilanova i la Geltrú o el convent de Sant Domènec a Girona)² o, en el cas dels establiments penitenciaris, les presons convencionals (la Model barcelonina o la Provincial de Tarragona) i les presons habilitades (en el cas barceloní, Sant

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
22 (2018), 141-161

¹ Per estricte ordre cronològic: J. M. SOLÉ SABATÉ (1985); J. L. MARTÍN RAMOS, G. PERNAU (2003); J. AMAT, O. DUEÑAS (2005); B. DE RIQUER (2010), p. 810 - 811. Sembla que el primer historiador que va parlar de camps de concentració i presons provisionals (habilitades) sense diferenciar-los —entenent-los com a realitats equivalents que mostraven la crueltat del règim franquista— va ser Jaume Fabre, l'any 1984, quan a partir de l'anàlisi de *La Vanguardia Española*, va escriure que «els camps de concentració es deien oficialment *prisión provisional*». J. FABRE (1984), p. 38, subratllat en l'original.

² Archivo General Militar de Ávila (AGMA), Zona Nacional (ZN), Armario 15, Legajo 16, Carpeta 18, «Relación de las fortificaciones de la zona de Cataluña, de las que se tienen informes en esta Subcentral. SECRETO», sin fecha; AGMA, ZN, A 15, L 16, Cp 7, «Plan de avance de los actuales Centros de Evacuación. Cambios que hay que respetar», 3/02/1939; i AGMA, ZN, A 14, L 2, Cp 24, «Estado numérico por Brigadas de los evadidos y prisioneros hechos por la 4ª División, del 26 de diciembre último a 17 del actual», 20/02/1939.

Elies, el Cànem i Palau de les Missions, i Pilats a Tarragona, per esmentar-ne alguns exemples).

Igualment, abans de centrar-nos en l'estudi específic dels camps franquistes, i tenint molt clar el que va passar amb el recinte de Granollers, hem de valorar que amb el final de la guerra els camps van modificar progressivament llur funcionalitat per adequar-se a la realitat d'un *Nuevo Estado* victoriós que ja disposava d'un sistema penitenciari operatiu en tot el territori. Així, amb la mobilització general de quintes del 1936 al 1941 (decretada oficialment el maig del 1940), que incloïa els reclutes classificats com a *desafectos* per les caixes de reclutes, aquests van ser enquadrats en unes unitats militars específiques: els Batallones Disciplinarios de Soldados Trabajadores (BDST). Aquestes unitats de càstig s'allotjaven en alguns dels camps que durant 1939 havien servit per internar, classificar, sotmetre a les directrius del règim franquista i enviar a batallons de treballadors els presoners de guerra. Aquest va ser el cas del recinte concentracionari de Granollers. A més, tampoc podem oblidar que les províncies de Lleida i Girona són frontereres amb França (i Andorra), de manera que el funcionament d'alguns d'aquests recintes (Figueres i Cervera, per esmentar els dos casos més evidents) va estar condicionat pel pas de refugiats procedents dels països veïns.

El que diferenciava un camp de concentració d'altres recintes d'evacuació de presoners no era que les dimensions del camp permetessin retenir-hi milers de capturats, que en lloc de barracons de fusta fossin edificis civils o religiosos reutilitzats amb finalitats repressives, o que el tracte infligit per les autoritats concentracionàries fos inhumà. El que el diferenciava és que era un centre on, a més de retenir indefinidament els presoners i adoctrinar-los en

Caserna de Granollers, 1924. Autor desconegut. Col·lecció Ajuntament de Granollers/AMGr.

els principis del «Glorioso Movimiento Nacional» (GMN), es gestionaven uns avals que permetien la classificació individual dels capturats per determinar la seva llibertat, l'enviament al sistema de treball forçós extrajudicial (els BT) o l'enviament a una presó per entrar en la dinàmica judicial franquista.

La clau per comprendre l'esquema repressiu franquista i la coexistència dels camps de concentració (Horta, Cervera, Figueres, etc.) amb les presons (Model, Sant Elies, el Cànem, Palau de les Missions, a Barcelona capital, o les de Mataró, Manresa, Terrassa, Berga, Sant Feliu de Llobregat i Vilafranca del Penedès, a la província) és entendre la diferència entre dos conceptes que solen utilitzar-se com a sinònims i que la investigació en arxius ens demostra que no ho són: *presoner* i *pres*. Els presoners eren els capturats en el context d'operacions bèl·liques, pendents de classificació —Orden General de Clasificación de l'11 de març del 1937 i posteriors modificacions del 1939—, no immersos en cap procés judicial i retinguts en camps de concentració, o destinats a treballs forçats en un batalló de treballadors sense redimir cap tipus de condemna, perquè, senzillament, no n'hi havia. En canvi, els presos eren els que estaven retinguts, normalment ja classificats com a desafectes greus al GMN en algun camp de concentració —o dels quals ja es tenia la certesa de la seva desafecció i estaven tancats en condició de «preventivos» o «detenidos gubernativos»—, immersos en processos judicials (encartats) o complint condemna, retinguts en alguna presó (cel·lular, provincial, habilitada, central o de partit) i que, en alguns casos, havien passat prèviament per camps de concentració o batallons.

Així doncs, ha de quedar molt clar que durant la guerra i la postguerra, els camps eren espais de reclusió preventius i provisionals on l'exèrcit franquista tancava tant la tropa capturada durant les maniobres bèl·liques (presoners) com aquells que s'entregaven «voluntàriament» (presentats). En el camp eren classificats —«aval mediante» i sense cap tipus de formalisme legal o jurídic— en funció de la seva dissidència sociopolítica, real o potencial; adoctrinats en els principis de la «Nueva España» per, d'aquesta manera, preparar-los per a la seva reincorporació a la comunitat nacional «una, grande y libre» òbviament catòlica, apostòlica, romana i jerarquitzada; i, en tercer lloc, integrats a la xarxa de treball forçat dels batallons de treballadors i, a partir de la primavera del 1940, els batallons disciplinaris de soldats treballadors.

En els camps cap home va complir cap mena de sentència judicial; els capturats afrontaven un procés classificador que afectava tots els soldats republicans capturats. Les instruccions militars eren clares i unívokes: tots havien de ser classificats. D'aquesta manera, es castigava extrajudicialment qualsevol sospitós de ser *desafecto* al GMN. Aquest procés no tenia límit temporal i durava fins que, un cop arribats els avals, es prenia una decisió

definitiva sobre quin havia de ser el destí final del presoner. Una altra cosa és que en molts casos fos el preludi de llargues sentències, complertes, ara sí, en alguna de les moltes presons de Franco.

Per tant, era un sistema de retenció extrajudicial (al marge de les presons), però al mateix temps complementari, imprescindible i perfectament regulat.

El sistema concentracionari franquista va començar a ser regularitzat amb la Orden General para la Clasificación de Prisioneros y Presentados (11 de març del 1937), que establia que les «Comisiones Clasificadoras de Prisioneros» eren les encarregades d'administrar els avals individuals «sin sujeción a procedimiento escrito, ni formulismos procesales» que demostrassin la potencial dissidència del presoner en la «Nueva España» de Franco. Aquests avals eren firmats «por los comandantes respectivos de la Guardia Civil, Comandantes Militares, Alcaldes, Párrocos, Autoridades, o de los Jefes y Presidentes de Entidades Patrióticas de solvencia» i servien per classificar els captius en diferents categories: els *afectos* al «Glorioso Movimiento Nacional», eren deixats en llibertat provisional i havien d'anar a la Caixa de Reclutes per incorporar-se a les files de l'exèrcit franquista; els *desafectos leves*, els voluntaris de les files republicanes (s'hi incloïen els que havien estat cridats a quintes pels republicans), sense responsabilitats socials, polítiques o comunes, seguien retinguts; els *desafectos graves*, els dirigents i personalitats destacades en partits i activitats polítiques o socials republicanes, amb responsabilitats abans i després de produir-se el GMN, eren enviats a la presó i se'ls aplicava el codi penal, i finalment, els *D*, delinqüents comuns responsables d'actes punibles abans i després de la insurrecció militar, també eren enviats a la presó i se'ls aplicava el codi penal.

Pocs dies més tard (25 de març) es va crear la Jefatura de Movilización, Instrucción y Recuperación (MIR), que era l'encarregada, legal, de crear els batallons de treballadors.

El 24 de juny del mateix any es va incloure la figura *Ad, Afecto dudoso*, subjecte —mentre s'esperava una classificació més concisa, o bé perquè els informes eren contradictoris o bé perquè no arribaven— a les mateixes represàlies que els classificats com a *desafectos leves* (retenció i enviament a BT).

Aquesta unificació de criteris classificadors (estem en guerra i els fronts van evolucionant a ritmes diferents) va culminar el 5 de juliol del 1937 amb la creació de la Inspección de Campos de Concentración de Prisioneros (ICCP), que havia de ser l'organisme gestor de tots els assumptes relacionats amb el món concentracionari: moviments de presoners, condicionament de recintes, custòdia de les instal·lacions, etc.

Durant la primavera del 1939, un cop acabada la guerra, les autoritats franquistes van haver d'adequar, per primer cop, els camps a unes noves necessitats repressives. Aquesta modificació estava condicionada perquè, en primer lloc, com que ja controlaven tot el territori ja es podien aconseguir avals dels presoners capturats amb l'«Ofensiva de la Victoria», i, en segon lloc, els camps s'anaven buidant a mesura que el procés classificador avançava. Així, els camps van utilitzar-se també com a complement extrapenitenciari i extrajudicial d'unes presons en risc de col·lapse total, i això és molt indicatiu de les dimensions i la voluntat castigadora del *Nuevo Estado*. Efectivament, les auditories de guerra van quedar saturades per l'allau de presoners desafectes enviats a les presons. La saturació dels jutjats militars va fer que, a falta de denúncies més concretes que els avals desfavorables rebuts als camps, moltes de les causes d'aquests encartats fossin sobresegudes provisionalment. El sobreseïment provisional era la figura jurídica que determinava la suspensió *sine die* d'una causa. Consistia a donar per finalitzat un procés judicial abans de la fase plenària, per falta d'indicis suficients. Aquesta suspensió, però, no era definitiva, ja que si en algun moment apareixien noves proves, el procés era reobert automàticament.

Ara bé, davant la probabilitat que possibles opositors sociopolítics fossin deixats en llibertat sense haver patit cap mena de càstig, els encartats —fossin presoners amb classificacions desfavorables dels camps o civils que havien estat detinguts sense haver passat abans per cap recinte concentracionari— van ser enviats a camps de concentració, per ser destinats posteriorment a batallons de treballadors per un temps mínim que oscil·lava entre quatre i sis mesos. Pel que constatem en el cas català, més concretament el barceloní, aquest enviament als camps amb destí final a un BT va fer que les autoritats comencessin a utilitzar —a partir del mes de juny en les comunicacions internes entre l'Auditoria de Guerra, les presons i la Inspecció de Campos— una nova categoria classificadora per a aquests homes: *BT* (Batallón de Trabajadores), equivalent a les categories *Ad* i *Desafectos leves* creades el 1937.³ Pel que fa a la durada, un mínim de quatre mesos, era funcional: les autoritats havien de disposar del temps suficient perquè es presentessin les denúncies pertinents i s'investigués l'individu en qüestió.

D'aquesta manera s'adequava el funcionament dels camps a un nou context de postguerra —definit pel final de les operacions bèl·liques pròpiament dites i el consegüent descens d'ingressos massius de capturats— i, a més, s'anunciava la nova funcionalitat dels recintes concentracionaris. Així, els camps catalans que van continuar funcionant passat l'estiu del 1939, a més de servir per internar i classificar presoners (o refugiats) van ser utilitzats,

³ Arxiu Nacional de Catalunya (ANC), Centre Penitenciari d'Homes de Barcelona (CPHB), Caixa 440, 653, 929, 1250 i 1731.

bàsicament, per enviar a batallons de treballadors presoners i encartats amb causes sobreesgudes provisionalment.

Els batallons de treballadors eren les unitats militaritzades que, sota comandament i vigilància castrense, servien per utilitzar els capturats com a mà d'obra semiesclava en qualsevol feina relacionada amb la guerra —desactivació i recuperació d'armament republicà—, reconstrucció d'infraestructures —ponts, carreteres, xarxa ferroviària, ports i aeròdroms—, feines d'intendència —descarregar trens, per exemple— i el condicionament, o la reconstrucció, d'instal·lacions militars, civils i religioses.

Així mateix, cal ser molt clars: els batallons de treballadors (i els seus successors, els batallons disciplinaris de soldats treballadors) no formaven part del sistema de redempció de penes pel treball —que incloïa les colònies militaritzades—; contràriament al que han escrit alguns historiadors, els BT no estaven formats per «reclusos a qui faltava poca pena per complir», ni «dada la transitoriedad de la mayor parte de los campos españoles, el desarrollo del trabajo prisionero estaba incorporado al ámbito carcelario a través del Patronato Central de Redención de Penas por el Trabajo».⁴ Hem de ser precisos i acabar amb la confusió. Ni eren reclusos, ni redimien condemna: els presoners treballadors no estaven condemnats a cap tipus de pena, sinó que estaven a l'espera d'una classificació final que determinés si havien de passar a disposició de l'auditoria de guerra o, com ja s'ha explicat en el cas dels encartats, esperar el sobreseïment definitiu de la causa. Així doncs, no podien redimir condemna perquè no n'hi havia. Malgrat tot, això no significa que no fossin explotats en condicions de semiesclavitud.

Aquí rau la perversitat del sistema: era un univers repressor que combinava un sistema concentracionari (camps, batallons i presoners) i un sistema judicial i penitenciari (presons, consells de guerra i penats). Això permetia castigar extrajudicialment aquells de qui no es tenien indicis suficients per ser portats als consells de guerra. I, certament no és la temàtica d'aquest article, però no podem perdre de vista l'enorme laxitud punitiva del sistema judicial franquista; a nivell penal només cal recordar el ban de guerra del 1936 (vigent fins el 1948 per jutjar accions, omissions i militàncies socio-polítiques d'abans del 1939), la Ley para la represión de la Masonería y el Comunismo (març del 1940) i la Ley de Seguridad del Estado (març del 1941) i, a nivell civil, la Ley de Responsabilidades Políticas (febrer del 1939). Un bon exemple d'aquesta voluntat, i capacitat, per castigar al marge del sistema judicial, d'una manera alegal —que no il·legal per l'època, atès que es regulava a través de decrets, disposicions i ordres escrites dels diferents

⁴ J. VILLARROYA I FONT (1997), p. 172; i M. NÚÑEZ DÍAZ-BALART (2005), p. 99, respectivament.

ministeris implicats, bàsicament el de l'Exèrcit— seria l'ús habitual dels BT per desmuntar, i condicionar quan era necessari, els recintes que havien de ser utilitzats com a camp de concentració.⁵

Es solia donar el cas que si un batalló, o alguna de les seves quatre companyies, estava treballant en alguna localitat que disposava de recinte concentracionari, a vegades els presoners treballadors eren allotjats allà. No obstant això, com que una de les principals característiques dels batallons era la seva mobilitat en funció de les necessitats conjunturals, l'allotjament en el camp era quelcom circumstancial. En trobem un bon exemple a Reus: malgrat que a finals del 1939 disposava d'un camp de concentració en funcionament (a l'Escola de Treball), les dues companyies i una plana major dels tres BT que estaven treballant a la ciutat estaven allotjades fora del recinte, concretament en una excaserna de la Guàrdia Civil, a la fàbrica Industrial Farinera i en un edifici del Raval de Sant Pere. Igualment, i només per citar tres casos, ni a Sant Vicenç de Castellet (Barcelona), ni a Banyoles (Girona), ni a Martorell (Barcelona) hi havia camps de concentració, malgrat la presència de batallons.⁶ L'ús de presoners de guerra en BT, a més de respondre a les necessitats de rendibilitat econòmica evidents del *Nuevo Estado*, també van servir per evidenciar la *Victoria* en la guerra i, més enllà de les catorze localitats catalanes on es van instal·lar camps de concentració, per fer present l'ocupació militar de tot el territori.

El fenomen concentracionari va ser exclusivament masculí; pels camps només van passar-hi homes, i no tenim constància —ni en els arxius, militars o civils, ni mitjançant els testimonis, orals o escrits— que hi fos tancada cap dona. En aquest sentit, el franquisme tenia una visió profundament masculinista sobre l'actuació sociopolítica. El món de la política era cosa d'homes: si alguna dona desenvolupava una activitat sociopolítica que pogués ser qualificada de desafecta, la seva classificació era improcedent. Havia de ser tancada, automàticament, a la presó en tant que oposició política i, sobretot, en tant que persona que qüestionava la separació, *natural*, de gènere.

⁵ Aquests van ser els casos dels camps de Cervera i Figueres, per citar els dos casos més emblemàtics. Arxiu Comarcal de la Segarra (ACSG), Actes del Consistori (AdC), «Actas 1938–1940», 15/12/1939, 15/03/1940, 29/03/1940, 13/04/1940 i 4/05/1940; Archivo Intermedio Militar Pirenaico (AIMP), Capitanía General de la Región Militar – Asuntos (CGRM–A), Caja 21, Expediente 23, «Cárceles. Evacuación de los presos de la cárcel de Cervera», 1940; AIMP, CGRM–A, C 21, E 33, «Nuevo campo en Lérida y otro en Cervera», 1940; AIMP, CGRM–A, C 20, E 41, «Depósito de prisioneros. Campo de Figueras», 1940–1941; AIMP, CGRM–A, C 40, E 46, «BBTT nº 115», 1940; AIMP, CGRM–A, C 21, E 4, «BBTT. Estadística enero», 1940; i AIMP, CGRM–A, C 15, E 6, «BBTT nº 134 (abril – mayo 1940)», 1940.

⁶ Arxiu Comarcal del Baix Camp (ACBC), Comandància Militar (CM), Lligall 5981, «Febrero 1940. Nº 155», 10/02/1940; ACBC, CM, «Libro 1. Salidas 3-6-1939 a 30-4-1940. Nº 380», 28/03/1940; ACBC, CM, «Ibidem. Nº 1.554», 21/09/1939; i ACBC, CM, «Libro 2. Entradas 3-6-1939 a 30-4-1940. Nº 163», 8/02/1940.

Feta l'explicació general, podríem diferenciar quatre tipus de retinguts en funció de l'origen de la seva captura:

Els soldats republicans capturats per l'exèrcit franquista. Van ser, sens dubte, la majoria.

Els exiliats que retornaven de França o refugiats que estaven principalment a Barcelona i que, malgrat les disposicions oficials, no tornaven a les seves localitats d'origen d'abans del 18 de juliol del 1936. En aquest sentit, cal recordar l'avís publicat a la premsa barcelonina l'1 de març del 1939 en què se'ls amenaçava que en cas de no retornar a les localitats de procedència serien tancats al camp d'Horta. En aquells moments, es calculava que hi havia uns 300.000 refugiats a la Ciutat Comtal.⁷

Els detinguts pels serveis d'ordre públic com a conseqüència de denúncies, buscats directament per la seva significació política, detinguts per comportaments sospitosos, com podien ser anar indocumentat o no saludar la bandera nacional davant d'algun edifici oficial; després d'una breu estada a la presó, alguns d'aquests homes van ser enviats al camp de concentració de la capital catalana.⁸ Són aquells BT citats anteriorment. Tot i que aquests retinguts no sempre eren enviats a un recinte concentracionari, entraven en el que podríem anomenar *zona de risc*, sobretot aquells que estaven en edat militar, susceptibles d'haver estat soldats republicans que haguessin eludit la classificació. Aquesta *zona de risc* implicava una investigació sobre els seus antecedents sociopolítics i, en cas que fossin desfavorables (o no fossin clars), el posterior enviament de la presó al camp.

El darrer grup que podem identificar eren els quintos classificats com a *desafectos* per les respectives caixes de recluta i que, a partir de la primavera del 1940, van haver de fer la «mili de Franco» en algun batalló disciplinari de soldats treballadors.

2. Els camps de concentració catalans

Feta l'explicació global sobre els aspectes concentracionaris bàsics —tant en l'àmbit espanyol com en el català—, en el cas dels recintes del Principat cal tenir ben clara, en primer lloc, la diversitat de trajectòries de cada un. En alguns casos, primer van ser parcs de presoners, que van evolucionar, prèvia instal·lació d'unes infraestructures i serveis més perdurables, per

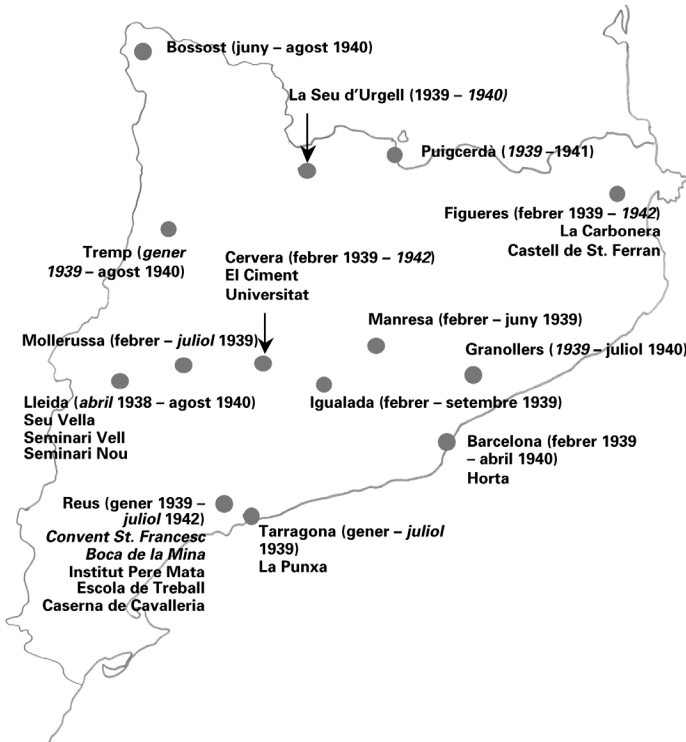
⁷ «Servicio de evacuación», *Solidaridad Nacional*, 1/03/1939.

⁸ ANC, CPHB, C 576 i 1784.

esdevenir camps de concentració. Aquest va ser el cas dels camps de Lleida, Tarragona, Cervera i Manresa. Malgrat tot, això no significa ni que tots els recintes concentracionaris eventuals —des d'on s'enviaven presoners a la rereguarda franquista— acabessin sent camps de concentració —centres permanents de classificació on es gestionaven els avals i es distribuïen els homes en batallons de treballadors—, ni que tots els camps haguessin estat, prèviament, centres eventuals d'evacuació de captius.⁹

Entenent les diferències existents entre les diverses realitats concentracionàries —eventuals i estables, d'evacuació i de classificació, respectivament— i la varietat d'establiments penitenciaris (presons «convencionals» i presons habilitades), sabem que, entre 1938 i 1942, a Catalunya van funcionar els setze camps de concentració indicats en les catorze localitats del mapa.

Els camps de concentració catalans (1938–1942)

Font: elaboració pròpia a partir d'AGMA; AIMP; ACBC; ACSG; i ANC. En cursiva la informació dubtosa

⁹ Per una explicació més extensa i detallada del sistema concentracionari franquista a Catalunya, llegiu A. Monfort (2008).

Observant el mapa detalladament, més enllà de les localitzacions exactes, hi ha tres aspectes que destaquen per sobre de tot.

El primer és l'emplaçament geogràfic dels camps en el territori català: tots responien a una lògica evident. Els camps de Figueres, Puigcerdà, la Seu d'Urgell, Bossòst i Tremp estan en les localitats per on passen les principals rutes que connectaven amb els països veïns i servien, bàsicament, per controlar els exiliats que tornaven a Catalunya. Figueres és la capital de l'Alt Empordà i el principal enllaç amb França per la costa. Puigcerdà, a més de ser la capital de la Cerdanya, està a pocs metres de Bourg-Madame (ja a l'altra banda de la ratlla). La Seu d'Urgell (l'Alt Urgell) és la porta d'entrada a les valls d'Andorra. Des de Bossòst hi ha la sortida natural cap a Bagnères-de-Luchon i, a més, hem de recordar que fins a la inauguració del túnel de Viella (el 1948), la Val d'Aran quedava aïllada pel sud. Tremp, la capital del Pallars Jussà —situada al costat del Noguera Pallaresa, passada la serra del Montsec—, és el punt de pas evident entre Lleida i els Pirineus lleidatans. Allunyant-nos del territori més septentrional, els camps de Manresa (el Bages) i Granollers (el Vallès Oriental) servien d'enllaç entre la Catalunya interior i el sud del país. Els camps d'Horta (Barcelona), Igualada (l'Anoia), Cervera (la Segarra), Mollerussa (el Pla d'Urgell) i Lleida (el Segrià) estaven en localitats per on passava la carretera que unia Barcelona i Madrid, l'actual autovia A-2. Finalment, Tarragona i Reus (el Baix Camp) són les principals ciutats del camp tarragoní i eren el punt de pas inevitable per dirigir-se cap a Aragó (per la costa) i València.

El segon aspecte a destacar és que a Lleida podem considerar camps diferents els de la Seu Vella, Seminari Vell i Seminari Nou; en canvi, pels casos de Cervera, Reus i Figueres, malgrat distingir diferents emplaçaments —dos a la primera ciutat, cinc a la capital del Baix Camp i un parell a la darrera localitat—, parlem d'un sol camp per ciutat. Basant-nos en la documentació consultada, aquesta distinció és òbvia: mentre que en el cas lleidatà els tres recintes, situats en diferents edificis, van coexistir alguns mesos, en els altres casos no va ser així; en aquests, cada canvi d'emplaçament va anar acompanyat del tancament de l'anterior recinte. La correspondència creuada entre la Comandància Militar de Reus i l'Ajuntament dissipa qualsevol dubte: «a fin de poder instalar provisionalmente el Campo de Concentración de prisioneros que ha de ser evacuado del Instituto "Pedro Mata" de esta Ciudad, esta Alcaldía se complace en ofrecer a V. E. el edificio terreno de la Escuela de Trabajo, formado por un pabellón grande y los tres anexos al mismo».¹⁰

¹⁰ ACBC, CM, L 5981, «Septiembre 1939. N.º 2231», 15/09/1939.

El darrer aspecte és la cronologia. No podem oblidar que els camps eren fruit d'una dinàmica bèl·lica i de la repressió de postguerra aplicada als quintos *desafectos* i refugiats que travessaven la frontera. Per tant, l'obertura de nous recintes estava condicionada per l'avenç de les tropes franquistes, l'estabilitat del front de guerra i les necessitats (i possibilitats) del moment. Només així s'entén que el 1938 comencessin a funcionar els camps de Lleida, una ciutat que malgrat ser el principal punt d'enllaç entre les terres de Ponent i Saragossa, no tenia les dimensions de Barcelona ni el seu pes específic dins el Principat. A Lleida van funcionar tres camps, perquè des de l'abril del 1938 fins a l'inici de l'ofensiva final sobre Catalunya (23 de desembre d'aquell mateix any) va ser l'única gran ciutat catalana en mans franquistes.

Per altra banda, sembla que alguns camps, com per exemple el de Granollers, van ser clausurats a mitjan 1939 per ser reoberts puntualment l'estiu del 1940 com a centre distribuïdor de *quintos desafectos* en batallons disciplinaris de soldats treballadors. En alguns casos, aquesta nova funció va implicar el canvi d'edifici; aquest va ser el cas de Figueres, on es va passar de la Carbonera al castell de Sant Ferran.¹¹ Tampoc podem oblidar la descoordinació entre les diferents institucions implicades en l'ocupació i gestió de territoris *liberados*, i què es va fer amb els capturats. Un bon exemple d'aquest descontrol el trobem en el mapa informe elaborat per la Inspección de Campos de Concentración de Prisioneros (ICCP) del 15 d'abril de 1939;¹² en el cas català, en aquest mapa només es fa referència als camps controlats directament per la ICCP (Horta, Igualada, Cervera, Mollerussa, Lleida, Reus i Tarragona). En aquells dies també funcionaven els camps de la Seu d'Urgell, Figueres, Manresa i Tremp,¹³ però com que en aquell moment eren gestionats per les respectives comandàncies militars, no apareixen en el mapa de la Inspección de Campos.

Així mateix, el pas de la tardor a l'hivern del 1939 marca el punt final de la majoria dels camps catalans. A partir de la primavera del 1940 (després del tancament del d'Horta, el de la capital), amb l'alliberament dels últims presoners (ordre del Ministeri de l'Exèrcit del 15 de maig del 1940), la mobilització de quintes del 1936 a 1941 i l'arribada de refugiats durant la Segona Guerra Mundial, observem el naixement d'una nova generació de camps d'unes dimensions clarament més modestes però que, malgrat tot, serien incomprendibles sense l'experiència concentracionària anterior.

¹¹ «Fue establecido en el Castillo de referencia [Sant Ferran] el citado campo de concentración en el día 23 de mayo de 1940», AIMP, CGRM-A, C 20, E 41, «Depósito de prisioneros...».

¹² AGMA, Cuartel General del Generalísimo (CGG), Mesa 2, Tabla 6, Tubo 238, «Inspección de Prisioneros de Guerra. Gráfico de situación de campos, hospitales y batallones», 15/04/1939.

¹³ M. Barallat (1999), p. 130-131; J. Rodrigo (2005), p. 220. AIMP, CGRM-A, C 20, E 41, «Depósito de prisioneros...». AGMA, ZN, A 14, L 5, Cp 52, «Esquema de evacuación de prisioneros», 4/02/1939. J. Rodrigo (2005), p. 175 i 351; i AIMP, CGRM-A, C 20, E 44, «Depósito de prisioneros. Supresiones», 1940.

Els camps catalans poden diferenciar-se en dos grans grups en funció de la data d'obertura. Per una banda, els tres camps lleidatans posats en marxa el 1938, coincidint, lògicament, amb l'ocupació de la ciutat i l'estabilització del front ja en territori català; per una altra, els camps oberts a partir del gener del 1939, quan les autoritats franquistes van haver d'afrontar una allau de captius de poc més de 110.000 homes.¹⁴ Dins aquest segon grup, també hauríem de distingir entre els recintes clausurats a final d'estiu i començament de tardor del 1939 —per exemple, Mollerussa, Igualada i Manresa— i els que el 1940 perduraven com a centres distribuïdors de captius en batallons (primer BT i, després, BDST; serien els casos de Figueres, Reus i Granollers, per exemple)¹⁵ o que formaven part de les xarxes d'evacuació de refugiats procedents de França o Andorra (els casos de Cervera, la Seu d'Urgell, Tremp, Bossòst i Puigcerdà).¹⁶

Sense necessitat de fer una explicació detallada de tots els camps, sí que cal fer, però, un apunt sobre els batallons per la relació que van tenir amb el funcionament del camp vallesà. L'ús de presoners com a mà d'obra semi-esclava en tasques relacionades amb el desenrunament i la reconstrucció d'infraestructures va ser constant a partir de la regularització dels BT. Les instruccions militars reservades del Cuartel General del Generalísimo ho deixaven ben clar:

«Tres razones fundamentales existen para firmarnos en la necesidad de que la mano de obra de los prisioneros de guerra debe ser utilizada en la reconstrucción de los pueblos destruidos por las hordas rojas: 1. El principio lógico y justo de que reconstruyan con su esfuerzo aquellos que destruyeron o ayudaron a destruir con su odio y cobardía; 2. La economía que para la Hacienda pública significa la baratura de la mano de obra de prisioneros; 3. La necesidad imperiosa de que los prisioneros no sean unos parásitos del Estado, cumpliendo a la vez el deseo del Caudillo que les ha concedido el derecho al trabajo que dignifica.»¹⁷

¹⁴ AGMA, CGG, A 1, L 58, Cp 10, «Resumen de los prisioneros y presentados evacuados por este Ejército y pendientes de evacuación desde el 24 de diciembre del 1938 al 16 de febrero», 21/02/1939.

¹⁵ «Los mozos comprendidos en los reemplazos de 1936 a 1941 y considerados como Desafectos sean enviados por las Cajas de Reclutas a los Campos de Concentración de Figueras y Reus, desde los cuales serán distribuidos por V. S. entre los Batallones de Trabajadores, por grupos de cincuenta individuos, en forma que nutriéndose primero los de menos fuerza, todos ellos resulten finalmente equilibrados», AIMP, CGRM-A, C 15, E 47, «BBTT del reemplazo 1936 a 1941 considerados desafectos», 7/05/1940.

¹⁶ Per comprendre el funcionament, i la resposta franquista, de les xarxes d'evacuació de refugiats durant la Segona Guerra Mundial, llegiu J. CALVET (2008).

¹⁷ AGMA, CGG, R 128, A 1, L 57, Cp 51, «Sobre la utilización de la mano de obra de los prisioneros en la reconstrucción de las Regiones Devastadas», 13/07/1938.

L'aplicació d'aquesta instrucció va fer que l'1 de juliol de 1939 a Espanya hi hagués 93.096 homes enquadrats en 139 BT. A Catalunya hi havia els 20 batallons indicats a la taula següent, on es retenien 13.594 presoners.¹⁸

Batallons de treballadors a Catalunya el juliol del 1939

Núm. batalló	Residència Plana Major
12	Barcelona
50	Igualada (Barcelona)
66	Girona
69	Horta de Sant Joan (Tarragona)
110	Lleida
115	Figuera (Girona)
121	Lleida
122	Manresa (Barcelona)
125	Manresa (Barcelona)
127	Tàrrrega (Lleida)
134	Centelles (Barcelona)
136	Tarragona
140	Les Borges Blanques (Lleida)
147	Cervera (Lleida)
150	El Prat de Llobregat (Barcelona)
156	Lleida
162	Mataró (Barcelona)
164	Lleida
177	Vilafranca del Penedès (Barcelona)
178	Lleida

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
22 (2018), 141-161

154

Font: elaboració pròpia a partir d'AGMA i AIMP.

El més important és que aquest sistema de classificació sociopolítica alegal va perdurar més enllà de la guerra i va servir per classificar els quintos que havien de fer la «mili de Franco»: la legalitat republicana havia estat derogada i, per tant, els mobilitzats durant la guerra per la República era com si no l'haguessin fet. De fet, el maig del 1940, el Ministeri de la Guerra va ordenar l'alliberament de tots els que portessin un mínim d'un any en un camp o un BT.¹⁹

¹⁸ AGMA, ZN-MIR A 35, L 12, C 1944, Cp 4, «Estados de fuerza de Baleares, Canarias, Melilla y BBTT y Unidades Especiales», 1939; i AIMP, CGRM-A, C 5, E 40, «BBTT. Telegrama oficial pidiendo situación de los BBTT y las unidades de los trabajadores», 12/07/1939.

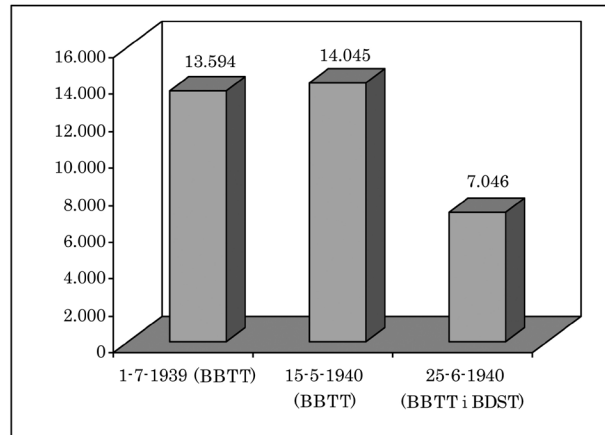
¹⁹ AIMP, CGRM-A, C 21, E 10, «BBTT. Licenciamiento de trabajadores en las condiciones que se expresan», 1940.

Batallons de treballadors a Catalunya el febrer del 1940

Núm. batalló	Residència Plana Major
11	Figueres (Girona)
12	Sant Joan de les Abadesses (Girona)
50	Ponts (Lleida)
63	Camprodon (Girona)
66	El Prat de Llobregat (Barcelona)
68	Torelló (Barcelona)
78	Girona
110	Gandesa (Tarragona)
115	Bonmatí (Girona)
121	Reus (Tarragona)
122	Manresa (Barcelona)
124	Palau-savardera (Girona)
125	Manresa (Barcelona)
134	Martorell (Barcelona)
136	Sant Vicenç de Castellet (Barcelona)
140	Barcelona
147	Manresa (Barcelona)
150	El Prat de Llobregat (Barcelona)
156	L'Arboç (Tarragona)
162	Pontmajor (Girona)
163	Xerta (Tarragona)
164	Montcada (Barcelona)
177	Vilafranca del Penedès (Barcelona)
178	Seròs (Lleida)

Font: elaboració pròpia a partir d'AIMP.

Homes en batallons a Catalunya (1939-1940)

Font: elaboració pròpia a partir d'AGMA i AIMP.

Així doncs, podem veure que el sistema concentracionari franquista —més enllà de la cronologia exacta de cada recinte i, fins i tot, la localització concreta de cada camp— va anar evolucionant i mutant les seves funcions: primer classificar i distribuir presoners de guerra i, després, retenir quintos desafectes i refugiats procedents dels països veïns (França i Andorra). Això va comportar la disminució de recintes, l'evident reducció de la grandària dels que encara funcionaven i el canvi d'origen dels retinguts. Però aquesta realitat concentracionària dels anys 1940, 1941 i 1942 seria incomprendible sense l'experiència del 1939. Tot i que nascuts en un context bèl·lic, no ens ha de sorprendre la seva durada passat 1940: havien demostrat ser uns instruments de càstig extrajudicial extraordinàriament eficaços, i és per això que el *Nuevo Estado* els va adaptar a la nova conjuntura, sense renunciar mai a la seva naturalesa repressora. Era aquesta divisió entre els bons i els mals espanyols, els *nacionales* i els *rojos*; en definitiva, entre Espanya i l'anti-Espanya que va ser sempre la font de legitimitat, fonamental i última, de la dictadura.

3. El camp de concentració de Granollers

Pel que fa al camp de Granollers, malgrat que seria lògic pensar que va funcionar durant 1939 —el Vallès Oriental era, i és, un important nucli de comunicacions entre les comarques de l'interior i la costa barcelonesa—, no tenim cap constància documental que fos així.²⁰ En canvi, sabem que el 1940 hi havia un recinte concentracionari utilitzat per retenir quintos desafectes que havien de patir la «mili de Franco» en un BDST i que, en alguns casos, eren enviats a l'Hospital Militar del carrer Tallers de Barcelona.²¹

L'edifici en qüestió va ser la caserna d'infanteria que hi havia darrere l'església. Era una finca que incloïa un petit patí i un edifici format per una planta baixa de poc més de 2.100 m² i dos pisos superiors; ja abans de la guerra, el consistori n'havia sol·licitat formalment el retorn al Ministeri de la Guerra per donar-li un ús més adequat, concretament, fer-ne uns «centros de instrucció pública hoy deficientemente alojados».²² Desconeixem què va

²⁰ A l'Arxiu Municipal de Granollers es conserven unes quantes desenes de fitxes classificadores de juliol i agost de 1939 però no certifiquen l'existència d'un recinte concentracionari durant l'*Año de la Victoria*. Són els expedients emesos pels camps de procedència dels presoners (Horta, Tarragona, León, Reus, Porta-Coeli, Igualada, Cervera i Sta. Maria de Oia) que contenen les dades personals d'aquests homes i informació sobre la seva actuació sociopolítica durant els anys anteriors. AMGr, Fons Ajuntament de Granollers, «Fitxes classificatòries dels camps de presoners (Catalunya i Espanya) de veïns de Granollers, A-Z», 1939-1940.

²¹ ANC, CPHB, C 1640

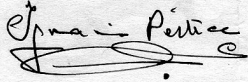
²² AMGr, Fons Ajuntament de Granollers, «Situació de la Caserna militar de Granollers d'un plànol topogràfic de Granollers de 1920», 1920; AMGr, Fons Ajuntament de Granollers, «Documentació que acredita la cessió de terrenys en el Ministeri de Guerra de l'Estat per a la construcció d'una caserna de Infanteria i possibles reformes i reclamació posterior de la caserna per part de l'Ajuntament de Granollers», 1932.

Campo de Concentración
de Granollers

R. n.º 289

Congo el honor de poner
a su conocimiento, que habiéndose
dome hecho cargo de la Coman-
dancia Militar de esta plaza y
Jefatura del Campo de Concen-
tración de la misma, y con-
siderando el local designado por
na tal efecto de teléfono y luz
eléctrica, ruego a V.º de las or-
denes oportunas para que a la ma-
yor brevedad sean instalados
en el local de referencia,
(antiguo cuartel), dichos ser-
vicios.

M.º y cuando a P.º muchos años
granollers, 1 de Julio de 1940
«El Comandante Militar»

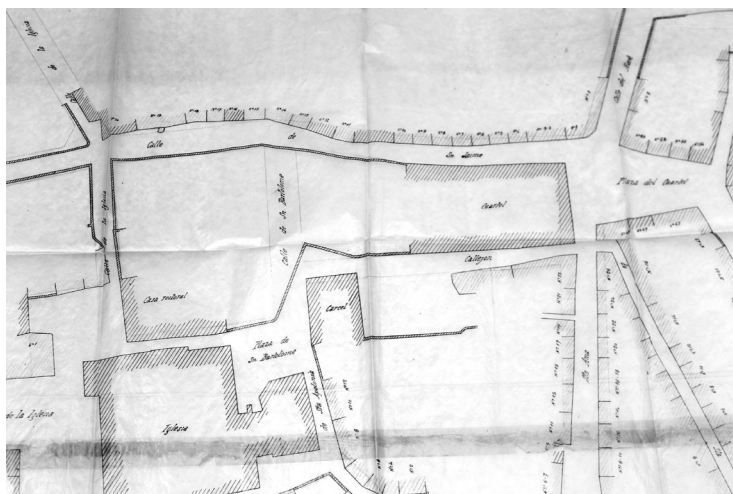
Plaza

fr. Alcalde Presidente del Ayuntamiento de esta

Comunicació oficial entre el comandant del camp i l'Ajuntament de Granollers, 1940. Fons Ajuntament de Granollers/AMGr.

passar amb la demanda municipal abans de la guerra, però tenim constància que l'estiu del 1940 l'edifici no estava en bones condicions. El nou comandament militar del camp, l'alferes Ignacio Pértica Ascondo, comunicava que mancaven serveis bàsics i exigia a l'ajuntament que ho solucionés: «careciendo el local designado para tal efecto de teléfono y luz eléctrica, ruego a S. E. dé las órdenes oportunas para que a la mayor brevedad sean instalados en el local de referencia (antiguo cuartel), dichos servicios».²³

²³ AMGr, Fons Ajuntament de Granollers, «Correspondència del Comandant militar del camp de concentració de Granollers i justificants de revista dels militars i presos del camp de concentració de Granollers», 1/07/1940.

Situació de la Caserna militar de Granollers d'un plànol topogràfic de Granollers de 1920. Fons Ajuntament de Granollers/AMGr.

Malgrat que la documentació específica sobre el camp segueix sent escassa, els papers localitzats recentment a l'arxiu de Granollers són especialment rellevants perquè ens permeten comprendre com va funcionar la repressió extrajudicial a partir del 1940. Aquesta documentació no només ens identifica l'espai que va ser recinte concentracionari, sinó que serveix per poder explicar com es va organitzar la «mili de Franco» per poder seguir castigant els quintos considerats *desafectos*.

El desembre del 1939, des de la Caixa de Reclutes 37 de Barcelona (que incloïa el Vallès) s'indicava que eren els ajuntaments els responsables de classificar els mossos en quatre categories: *adicto*, *indiferente*, *desafecto* o *encartado* per, seguidament, notificar que «estas clasificaciones provisionales en los Ayuntamientos deben tener carácter reservado (...) la 3ª clasificación se les debe señalar con una D mayúscula, inicial de la palabra *desafecto* y también de la palabra dudoso con las que se les puede clasificar públicamente». Igualment, es notificava a l'Ajuntament que calia fer un seguit de llistes que incloguessin: «1. Relación nominal de los individuos que sirven en el Ejército Nacional; 2. Relación nominal de los licenciados del Ejército Nacional; 3. Relación nominal de los que hayan servido solamente en el Ejército rojo expresando tiempo en cada uno; 4. Relación nominal de los que han servido en los dos Ejércitos, expresando tiempo en cada uno; 5. Relación nominal de los que no han servido en ninguno».²⁴ Tot aquest procés havia d'estar enllestit a finals de gener del 1940. Aquí és on rau la importància

²⁴ AMGr, Fons Ajuntament de Granollers, «Expediente de constitución de la Comisión municipal clasificadora de los mozos comprendidos en los alistamientos de los Reemplazos de los años 1936 al 1941 inclusivos», 1940.

DEPÓSITO MUNICIPAL

N.º 218 del Registro General

Expediente de Constantino Amores Suarez

FECHAS			VICISITUDES
Dis	Mes	Año	
3	Julio	1940	<p>Ingresado por orden del Sr. jefe del campo de concentración de Granollers, y a disposición del mismo.</p> <p>Natural de Gijón - Asturias, edad 34 años, estado casado, profesión jornalero. Reside en Sison y/o Barcelona calle Angel Guimera n.º 9 - 2.º. Nació en 18 de Marzo de 1906. Hijo de Miguel y Ramona. Sabe leer y escribir.</p> <p>Ha causado baja, en el día de la fecha, por haber sido trasladado a otro campo, por orden del jefe del campo.</p> <p>Granollers 7 Julio de 1940</p> <p>El jefe del Depósito</p> <p><i>J. Soler</i></p>

159

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
22 (2018), 141-161

Full del llibre de registre de detinguts de Granollers de 1934 a 1940. Fons Ajuntament de Granollers/ AMGr.

del camp granollerí: malgrat que la ciutat no tenia el pes demogràfic d'altres ciutats més o menys properes (Sabadell, Terrassa, Vic o Mataró, per exemple), es va convertir en el punt on es concentraven els quintos desafectes per, posteriorment, ser enviats als respectius BDST o als grans camps, com eren els de Figueres i, sobretot, Reus.

A començament de juliol d'aquell mateix any retenia pocs homes i, en conseqüència, tenia un comandament format per pocs efectius: tres alferes i quatre sergents provisionals procedents del BDST núm. 163. Com que, segons les instruccions militars de la primavera del 1940, els soldats treballadors havien de ser agrupats en els camps de Reus i Figueres, a començament de juliol el recinte va anar enviant presoners cap a aquests camps fins que, finalment, va ser clausurat el 10 de juliol de 1940, quan va enviar els darrers 4 interns al camp reusenc.²⁵

²⁵ AIMP, CGRM-A, C 21, E 33, «Nuevo campo en...»; AIMP, CGRM-A, C 20, E 45, «Depósitos de prisioneros. Altas y bajas, trabajados», 1940; i AIMP, CGRM-A, C 20, E 44, «Depósito de prisioneros. Supresiones», 1940.

A mode de conclusió, doncs, cal que situem aquest camp de concentració de Granollers en la dinàmica repressiva d'un règim franquista ja consolidat, que a partir de 1940 no necessitava identificar els presoners de guerra. Aquest objectiu ja havia estat resolt el 1939 amb el funcionament dels primers camps catalans; ara calia perpetuar la divisió entre els que havien guanyat la guerra i els que l'havien perdut. Els vencedors gaudien els privilegis de la *Victoria* mentre que els vençuts, o sospitosos de no ser suficientment *afectos*, seguien purgant la seva desafecció, ja fos en els establiments penitenciaris o en recintes concentracionaris com la caserna de Granollers.

Bibliografia citada

AMAT, JORDI; DUEÑAS, ORIOL (2005): «Els camps de concentració de Barcelona» dins de J. M. Solé Sabaté, (dir.): *El franquisme a Catalunya. La dictadura totalitària*, Barcelona, Edicions 62, 150-151.

BARALLAT, MERCÈ (1999): *La repressió a la postguerra civil a Lleida (1938–1945)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

CALVET, JOSEP (2008): *Les muntanyes de la llibertat. El pas d'evadits pels Pirineus durant la Segona Guerra Mundial*, Barcelona, L'Avenç.

FABRE, JAUME (1984): «La delació dins la repressió franquista de postguerra», *L'Avenç*, 75, p. 30-39.

MARTÍN RAMOS, JOSÉ LUIS; PERNAU, GABRIEL (2003): *Les veus de presó. Històries viscudes per 36 lluitadors antifranquistes*, Barcelona, Edhasa.

MONFORT, ARAM (2008): *Barcelona 1939. El camp de concentració d'Horta*, Barcelona, L'Avenç.

NÚÑEZ DÍAZ-BALART, MIRTA (2005): «El dolor como terapia. La médula común de los campos de concentración nazis y franquistas», *Ayer*, 57, p. 81-102.

RIQUER, BORJA DE (dir.) (2010): *Historia de España. La dictadura de Franco (volumen 9)*, Barcelona, Crítica – Marcial Pons.

RODRIGO, JAVIER (2005): *Cautivos: Campos de Concentración en la España franquista, 1936–1947*, Barcelona, Crítica.

SOLÉ SABATÉ, JOSEP MARIA (1985): *La repressió franquista a Catalunya, 1938–1953*, Barcelona, Edicions 62.

VILLARROYA I FONT, JOSEP (1997): «Passar comptes» dins B. Riquer (dir.), *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans. La llarga postguerra, 1939–1960*, Barcelona, Gran Enciclopèdia Catalana, 158-175.

Ponències
Revista del
Centre d'Estudis
de Granollers,
22 (2018), 141-161